

**Από τις αυλές στα σαλόνια:
Εικόνες του αστικού χώρου
στον ελληνικό δημοφιλή
κινηματογράφο (1950 - 1970)
της Αγγελικής Μυλωνάκη
Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012**

Αλεξία Καλογεροπούλου
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι ταινίες της περιόδου που ονομάζουμε «χρυσή εικοσαετία» του ελληνικού κινηματογράφου (1950-1970) εξακολουθούν και σήμερα να προκαλούν το ενδιαφέρον του κοινού κάθε φορά που προβάλλονται στην τηλεόραση. Παρότι έχει παρέλθει περισσότερος από μισός αιώνας από την εποχή της δημιουργίας τους, συνεχίζουν όχι μόνο να συγκινούν γενιές Ελλήνων θεατών, αλλά και να καλούν για νέες αναγνώσεις και ανασηματοδοτήσεις. Αυτή η αξιοσημείωτη, διαχρονική επιτυχία έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών στον τομέα των κινηματογραφικών, οπτικοακουστικών και γενικότερα πολιτισμικών σπουδών, οι οποίοι προσπαθούν να εντοπίσουν, να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τους λόγους επιβίωσης και δημοτικότητας των ελληνικών ταινιών για περισσότερα από εξήντα χρόνια. Απαύγασμα των ερευνών αυτών είναι η συγγραφή πολλών μονογραφιών και άρθρων με θέμα τον παλιό ελληνικό κινηματογράφο (βλ. Δελβερούδη 2002, Δελβερούδη κ.α. [επιμ.] 2002, Λεβεντάκος 2002) και, ασφαλώς, το *Από τις αυλές στα σαλόνια* της Αγγελικής Μυλωνάκη: ένα ευμέγεθες πόνημα, 470 σελίδων, που βασίζεται στην εξαετούς διάρκειας έρευνα της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως. Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 2012 από τον εκδοτικό οίκο University Studio Press, αφού προηγουμένως το κείμενο επικαιροποιήθηκε και εμπλουτίστηκε από την ίδια τη συγγραφέα.

Η Μυλωνάκη, διδάκτωρ στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και δημοσιογράφος πολιτιστικού ρεπορτάζ, επιχειρεί, όπως αναφέρει η ίδια, «να προσεγγίσει την κινηματογραφική παραγωγή του ελληνικού δημοφιλούς κινηματογράφου (1950 - 1970), ιδωμένη ως βασική πηγή συμβολικών και

ιδεολογικών μορφών για τον αστικό χώρο» (σελ. 11). Η συγγραφέας εξηγεί ότι επέλεξε ως χρονικό πλαίσιο της μελέτης της τη συγκεκριμένη περίοδο, επειδή κατά τις δύο δεκαετίες ανάμεσα στο 1950 και στο 1970 ο ελληνικός κινηματογράφος συμμετείχε ενεργά στη διαμόρφωση και εγκαθίδρυση του αστικού ιδεώδους του εκμοντερνισμού και της νεωτερικότητας στη νεοελληνική κοινωνία, λειτουργώντας ως διαμεσολαβητής (μέσω των εικόνων) του εκσυγχρονισμού της ταχύτατης, και σαφώς απροετοίμαστης, μετατόπισης της ελληνικής κοινωνίας από τον αγροτικό χώρο της υπαίθρου στον αστικό.

Οι δύο μεταπολεμικές δεκαετίες (1950-1970) όμως δεν αποτελούν μια κρίσιμη περίοδο μόνο για την αστικοποίηση της νεοελληνικής κοινωνίας αλλά και για την ανάπτυξη του ίδιου του ελληνικού κινηματογράφου που, ουσιαστικά, ενηλικιώνεται και γιγαντώνεται μέσα σε είκοσι μόλις χρόνια. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η πόλη αλλάζει ραγδαία, σχεδόν βίαια. Τα δίκτυα υποδομής πολλαπλασιάζονται, ο πληθυσμός της πόλης διογκώνεται, το οικιστικό πρότυπο μαζικοποιείται μέσω της αντιπαροχής και της μετοίκησης στις «μοντέρνες πολυκατοικίες». Είναι η εποχή της εσωτερικής μετανάστευσης και της εκτεταμένης αστυφιλίας, η εποχή της άναρχης δόμησης που άλλαξε άρδην τη φυσιογνωμία και το τοπίο των αστικών κέντρων. Ο πληθυσμός «μικροαστικοποιείται», κατά το νέο πρότυπο που θέλει τη μεταμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας από αγροτική σε αστική, αν και εξακολουθούν να υπάρχουν φωνές αντίρρησης και δυσπιστίας απέναντι στην αστικοποίηση. Παράλληλα, οι οικογενειακές και οι έμφυλες σχέσεις μεταβάλλονται και εκσυγχρονίζονται, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, και οι παραδοσιακές αξίες αντικαθίστανται από καινούργιες, που δεν γίνονται αποδεκτές από όλους τους κατοίκους της πόλης. Οι νέες συνθήκες ζωής και τα νέα πρότυπα συμπεριφοράς εγγράφονται και αποτυπώνονται στον ελληνικό κινηματογράφο των δεκαετιών του '50 και του '60, που λειτουργεί ως η «τηλεόραση» της εποχής και αποκτά, εκτός από ψυχαγωγικό, και έναν κοινωνικοποιητικό ρόλο, αφού διδάσκει στο κινηματογραφικό κοινό τους νέους αστικούς κανόνες συμπεριφοράς και τα νέα ήθη. Την ίδια χρονική περίοδο παρατηρείται μετατόπιση της αστικότητας από τη δημόσια σφαίρα – που κυριαρχούσε κατά τις προηγούμενες δεκαετίες της ελληνικής κινηματογραφικής παραγωγής – στην ιδιωτική και η θεματολογία των ταινιών αλλάζει, ακολουθώντας και αντικατοπτρίζοντας τα νέα πρότυπα.

Οι ελληνικές ταινίες της περιόδου 1950–1970 ακολουθούν το «ρεαλιστικό», όπως σημειώνει η συγγραφέας, μοντέλο αφήγησης που προσπαθεί να αποτυπώσει τις κοινωνικές αλλαγές της εποχής, όχι όμως ως αντίγραφο της καθημερινότητας, αλλά ως αντανάκλαση των πραγματικών γεγονότων. Κοινό γνώρισμά τους είναι η προβολή μιας φαντασιακής εικονικής πραγματικότητας που εξωραϊζει και αμβλύνει τις κοινωνικές εντάσεις της εποχής, σύμφωνα με τα κυρίαρχα πρότυπα της μικροαστικής ιδεολογίας, προσπαθώντας να καταργήσει το χάσμα μεταξύ φτωχών και πλουσίων. Αν και το αστικό ιδεώδες αποτελεί ένα

σταθερό πλαίσιο αναφοράς στις περισσότερες ελληνικές δημοφιλείς ταινίες μυθοπλασίας, μέχρι πρόσφατα, απουσίαζε μια επισταμένη και εκτεταμένη μελέτη της ίδιας της φύσης της αστικότητας των ελληνικών ταινιών, καθώς επίσης και της συμβολής τους στη διαμόρφωση του νεοελληνικού αστικού χώρου μέσω της δημιουργίας και της διάδοσης συγκεκριμένων χωρικών προτύπων. Τα τελευταία χρόνια, βέβαια, παρατηρείται μια σημαντική ερευνητική παραγωγή που τοποθετεί τον αστικό κινηματογραφημένο χώρο στο επίκεντρο των αναζητήσεων, στην οποία κατατάσσεται και το βιβλίο της Μυλωνάκη, *Από τις αυλές στα σαλόνια* (βλ. Σωτηροπούλου 2001, Ρουρού 2007, Σηφάκη κ.α. 2011, Πούπου 2011, Παραδείση κ.α. 2017, κ.α.).

Όπως διαβάζουμε στην εισαγωγή, αλλά και στον επίλογο της μελέτης, ο σκοπός της συγγραφέως είναι ο εντοπισμός, η περιγραφή και η ανάλυση των αναπαραστάσεων του χώρου στον ελληνικό δημοφιλή κινηματογράφο κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (1950-1970). Για να πετύχει τον ερευνητικό της στόχο, η Μυλωνάκη αντλεί πρωτογενές υλικό από ταινίες του ελληνικού δημοφιλούς κινηματογράφου και εστιάζει μεθοδολογικά στις αναπαραστάσεις και στις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα του αστικού χώρου και στην κινηματογραφική μεταφορά του. Βασική θέση της συγγραφέως είναι ότι οι δημοφιλείς αφηγήσεις της ελληνικής κινηματογραφίας δεν αποτελούν καθρέπτη της πραγματικής ζωής, αλλά το φαντασιακό είδωλό της, «μια σχέση διαμεσολάβησης και ερμηνείας», που παραμένει τέτοια παρά την αληθοφάνειά της. Οι ελληνικές ταινίες, τονίζει η συγγραφέας, απευθύνονται στο κοινωνικό φαντασιακό του μαζικού κοινού τους και τρέφονται από τους φόβους και τις προσδοκίες της κοινωνικής ανόδου. Εξάλλου, οι παράλληλες διαδρομές κινηματογράφου και αστικότητας επί δύο δεκαετίες (1950-1970) μαρτυρούν την ξεχωριστή σχέση πόλης και ελληνικών ταινιών, καταγράφοντας την «ανεπίσημη» ιστορική αλήθεια του αστικού χώρου.

Στο βιβλίο εξετάζονται επισταμένως δώδεκα από τις πιο σημαντικές ελληνικές ταινίες της εποχής, οι οποίες έχουν επιλεγεί ως μελέτες περίπτωσης (case studies), καθώς θεωρούνται ως οι πλέον αντιπροσωπευτικές από ένα σύνολο 1.000 περίπου ταινιών μυθοπλασίας. Όπως εξηγεί η ίδια η συγγραφέας, «ο μεγάλος όγκος της εγχώριας φιλομογραφίας (περί τις 1.000 ελληνικές ταινίες κατά το διάστημα 1950-1970) καθιστά απαγορευτική τη μελέτη του συνόλου του υλικού και υποχρεώνει στον καθορισμό κριτηρίων επιλογής, που θα εγγυώνται την αντιπροσωπευτικότητα των ταινιών απέναντι στο κεντρικό ζήτημα των αναπαραστάσεων του αστικού χώρου» (σελ. 14). Η επιλογή των ταινιών πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ενός συνδυασμού κριτηρίων που αφορούν τη συμβολική παρουσία των τριών βασικών αναπαραστατικών μοτίβων του αστικού ιδεώδους, πόλη-γειτονιά-κατοικία, που αντιστοιχούν στις τρεις κλίμακες διαβάθμισης του αστικού χώρου (δημόσιος-ημιδημόσιος-

ιδιωτικός): α) στους χώρους της κινηματογραφικής αφήγησης, εξετάζοντας επιμέρους παραμέτρους, όπως η συχνότητα εμφάνισης, η επανάληψη, η συρροή, η αντίθεση και η τυποποίηση των χωρικών απεικονίσεων, β) στην ιδεολογική συνάφεια των προβαλλόμενων χώρων με τα κυρίαρχα δίπολα «παράδοση-νεωτερικότητα» και «δημόσιο-ιδιωτικό», γ) στην εμπορική απήχηση κάθε ταινίας του επιλεγμένου δείγματος κατά την εποχή παραγωγής και προβολής της, που επιβεβαιώνει την ένταξή της στο σώμα του δημοφιλούς κινηματογράφου, αλλά και την επιρροή και τη διάδοση των εικόνων της στο μαζικό κοινό.

Η έρευνα επικεντρώνεται στην αστική ηθογραφία και στο νεορεαλισμό, δυο αισθητικά ρεύματα που καθιστούν κυρίαρχη την προβληματική του αστικού χώρου. Παρουσιάζεται αναλυτικά σε δεκαπέντε κεφάλαια και ακολουθεί μια διεπιστημονική προσέγγιση που συνδυάζει τη σημειολογία, την αστική κοινωνιολογία, την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία και τις γυναικείες σπουδές, συνδυάζοντας θεωρία και έρευνα. Διακρίνεται σε τρία μέρη: Το πρώτο αφορά τον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '50, όπου κυριαρχεί το «δημόσιο βλέμμα». Μετά από ένα σημαντικό εισαγωγικό κεφάλαιο για το δημόσιο βλέμμα στον ελληνικό κινηματογράφο του '50, αναλύονται οι ταινίες: *Ο Μεθυστακας* (1950) του Γιώργου Τζαβέλλα, χαρακτηριστικό δείγμα αστικής ηθογραφίας, *Κυριακάτικο ξύπνημα* (1954) του Μιχάλη Κακογιάννη, δείγμα της κινηματογραφικής μυθολογίας της αθηναϊκής καθημερινότητας, *Μαγική πόλις* (1954) του Νίκου Κούνδουρου, όπου η πόλη παρουσιάζεται στα όρια του νεορεαλισμού, *Η κάλπικη λίρα* (1955) του Γιώργου Τζαβέλλα, όπου το αστικό τοπίο αναδεικνύεται ως αδιαπραγμάτευτη ενότητα της αφήγησης και, τέλος, *Το αμαξάκι* (1957) του Ντίνου Δημόπουλου, μια ταινία όπου το αστικό τοπίο συναντά το μελόδραμα, κατασκευάζοντας μια, πρώιμη για την εποχή, νοσταλγική ματιά.

Το δεύτερο μέρος αφορά το λεγόμενο «μεταίχμιο των δυο δεκαετιών» (1957-1961), τη μεταβατική δηλαδή περίοδο που συνδέει τον κινηματογράφο των δυο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, κατά την οποία εμφανίζονται χαρακτηριστικά και από τις δυο εποχές, δίνοντας έμφαση στο «ημι-δημόσιο βλέμμα». Μετά από ένα κατατοπιστικό εισαγωγικό κεφάλαιο που αφορά τα χαρακτηριστικά της εποχής, η συγγραφέας αναλύει τις ταινίες *Η θεία από το Σικάγο* (1957) του Αλέκου Σακελλάριου, μια εμφανή νύξη της επίδρασης των δυτικών ηθών στην καθημερινή ζωή των Αθηναίων, και *Στουρνάρα 288* (1959) του Ντίνου Δημόπουλου, όπου ο νεωτερικός τύπος κατοικίας, η πολυκατοικία, βρίσκεται πλέον στο προσκήνιο.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου αφορά τις ελληνικές ταινίες της δεκαετίας του '60, η οποία χαρακτηρίζεται από τη μαζικοποίηση της εγχώριας κινηματογραφικής παραγωγής. Κατά την περίοδο αυτή, η παραγωγή των ελληνικών ταινιών στρέφει το βλέμμα της στην ιδιωτική ζωή, στη ζωή εντός του διαμερίσματος. Η

συγγραφέας μετά από ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για το «ιδιωτικό βλέμμα» στον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60, αναλύει τις ταινίες *Συνοικία το όνειρο* (1961) του Αλέκου Αλεξανδράκη, όπου κυριαρχεί η γειτονιά σε μια φτωχή συνοικία κάπου στις παρυφές της πρωτεύουσας και τα όνειρα για μια καλύτερη ζωή, *Η δε γυνή να φοβήται τον άνδρα* (1964) του Γιώργου Τζαβέλλα, η οποία πραγματεύεται το τέλος της γειτονιάς της παλιάς Αθήνας που συνδέεται με την κοινωνική άνοδο των κατοίκων της, *Γάμος αλά ελληνικά* (1964) του Βασίλη Γεωργιάδη, μια ταινία που σχολιάζει με κωμικό τρόπο τις νέες, μοντέρνες αλλά στενόχωρες συνθήκες διαβίωσης στα μικροαστικά διαμερίσματα της Αθήνας, *Τέντυ μπόι, αγάπη μου* (1966) του Γιάννη Δαλιανίδη, όπου η δράση μεταφέρεται στη Θεσσαλονίκη που ακολουθεί τα χνάρια της Αθήνας στον εκσυγχρονισμό, και το μιούζικαλ *Μια κυρία στα μουζούκια* (1968) του Γιάννη Δαλιανίδη, όπου η πόλη εμφανίζεται ως θέαμα.

Η Μυλωνάκη εντρυφεί στο δημοφιλή ελληνικό κινηματογράφο με άνεση και συνέπεια, τεκμηριώνοντας πλήρως τα ερευνητικά της ευρήματα. Σε κάθε σελίδα της εργασίας της διακρίνεται η σχολαστική και συστηματική μελέτη και η μακρόχρονη έρευνα και επιστημονική ενασχόλησή της με τη λεγόμενη «χρυσή» περίοδο του ελληνικού κινηματογράφου.

Οι σχέσεις με την κοινότητα, η αστικοποίηση, οι νέες τάξεις που αναδύονται, η μεταβολή της κοινωνίας, οι αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις, οι νέες συνήθειες, η αντιπαραβολή παραδοσιακού και νεωτεριστικού τρόπου ζωής, η αντιθετική σχέση ανάμεσα στη γειτονιά και στην πόλη, η αποξένωση, το οικιστικό περιθώριο της σύγχρονης πρωτεύουσας, ο εκσυγχρονισμός, τα σύμβολα του πλουτισμού, τα κινηματογραφικά στερεότυπα που θέλουν τους φτωχούς καλούς και με αξίες και τους πλούσιους άπληστους και ματαιόδοξους, ο καταναλωτισμός, η μετάβαση από τα λαϊκά σπίτια με τις γραφικές αυλές στις πολυκατοικίες και στα μικροαστικά διαμερίσματα, η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την κοινότητα και τη δημόσια σφαίρα στην ατομικότητα και στην ιδιωτική ζωή εντός των μικροαστικών διαμερισμάτων είναι θέματα που εξετάζονται σε βάθος στη μελέτη της Μυλωνάκη, αποκαλύπτοντας τον τρόπο που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι κινηματογραφικές εικόνες για τον αστικό χώρο αλλά και τις ιδεολογικές αντιλήψεις που προωθούν στο κοινό τους.

Επομένως, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η Μυλωνάκη πετυχαίνει τους στόχους της και ανταποκρίνεται στις αρχικές της προθέσεις, καθώς αποδεικνύει ότι τόσο οι κινηματογραφικές πόλεις όσο και οι κινηματογραφικές κατοικίες των ελληνικών ταινιών, αποκαλύπτουν την πυκνή συμβολική και ιδεολογική γραφή της εγχώριας κινηματογραφίας, όπως διαμορφώνεται στην αναπαράσταση του αστικού ιδεώδους κατά την εδραίωση και τη μετεξέλιξη του στη νεοελληνική κοινωνία. Πηγές της Μυλωνάκη υπήρξαν ελληνικά και ξενόγλωσσα βιβλία, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών, ηλεκτρονικές πηγές και τηλεοπτικές εκπομπές, που αναφέρονται λεπτομερώς στη βιβλιογραφία των τελευταίων

σελίδων. Τις βιβλιογραφικές αναφορές ακολουθεί η φιλμογραφία, όπου αναφέρονται διεξοδικά οι ταινίες που αναλύονται στο βιβλίο, συνοδευόμενες από αξιολογες πληροφορίες. Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο να υπήρχε παραπομπή κάθε ταινίας στις σελίδες αναφοράς της, όπως και ευρετήριο ηθοποιών και σκηνοθετών, που θα διευκόλυναν τον αναγνώστη που αναζητά συγκεκριμένη πληροφόρηση. Αν και η ανάλυσή της είναι διεξοδική, επιστημονικά άρτια και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, ίσως θα ήταν σκόπιμο να αποφεύγεται η επανάληψη συγκεκριμένων παραγράφων και ιδεών που συναντά κανείς συχνά πυκνά κατά το αναγνωστικό του ταξίδι.

Ολοκληρώνοντας την ανάγνωση της σχεδόν πεντακοσίων σελίδων μελέτης της Μυλωνάκη, νιώθει κανείς σαν να έχει επιστρέψει από ένα απολαυστικό ταξίδι στο χρόνο, ένα ταξίδι που αρχίζει κατά τη δεκαετία του '50, με τη βίαιη μετάβαση από την αγροτική κοινωνική δομή στην αστική. Αποτελεί μια πρωτότυπη εργασία και μια εξαιρετική ανάλυση της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, όπως καταγράφεται στις μυθοπλαστικές εικόνες των επιλεγμένων προς ανάλυση ταινιών, όπου διαφαίνονται οι νέες τάσεις και αξίες των Ελλήνων των αστικών κέντρων. Ταυτόχρονα όμως, η Μυλωνάκη πραγματοποιεί και μια αξιολογή ανάλυση των κινηματογραφικών ηρώων, που αντιπροσωπεύουν αναγνωρίσιμους χαρακτήρες της πραγματικής, καθημερινής ζωής. Το έργο της έχει σημαντική επιστημονική επιρροή στο χώρο των πολιτιστικών σπουδών, αφού σχολιάζει με πρωτότυπο τρόπο τις διαδοχικές μεταμορφώσεις της ελληνικής κοινωνίας και αναδεικνύει την ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον νεοελληνικό αστικό χώρο και στις αναπαραστάσεις του στην εγχώρια κινηματογραφική παραγωγή, η οποία ταυτόχρονα διατρέχει και σημειοδοτεί τη γεωγραφία του στον αναδυόμενο πολιτισμό της εικόνας. Αν και είναι μια πλήρως εμπειριστατωμένη επιστημονική μελέτη είναι ελκυστική και προς ένα, όχι απαραίτητα ακαδημαϊκό κοινό, γεγονός στο οποίο βοηθά και το εξαιρετικό φωτογραφικό υλικό που καθιστά τη μελέτη πιο προσιτή στο ευρύ κοινό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δελβερούδη, Ε. Α. (2002), «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία. Πρακτικά συνεδρίου*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας
- Δελβερούδη, Ε. Α., Αθανασάτου, Ι. και Κολοβός, Ν. (2002) (επιμ.), *Ο ελληνικός κινηματογράφος*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Λεβεντάκος, Δ. (2002), *Ξαναβλέποντας τον παλιό ελληνικό κινηματογράφο: Μια εισαγωγή, Οπτικοακουστική Κουλτούρα*, Αθήνα: Κέντρο Οπτικοακουστικών Μελετών.
- Ρουρού, Α. (2007), *Représenter la Reconstruction: le paysage urbain dans les films grecs de la période 1950-1974*. Thèse de doctorat, Paris 3 Sorbonne Nouvelle.

- Πούπου Α. (2011), «Η ρητορική της ανοικοδόμησης: θεματικές της μεταμόρφωσης του αστικού χώρου στον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60», *Αρχειοτάξιο*, θεματικό αφιέρωμα Κινηματογράφος-Ιστορία, τ. 13, σ. 39-50.
- Παραδείση Μ., Νικολαΐδου, Α. (επιμ.). (2017), *Από τον πρώιμο στον σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Σηφάκη, Ε., Πούπου, Α., Νικολαΐδου, Α. (επιμ.) (2011), *Πόλη και κινηματογράφος. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος.
- Σωτηροπούλου, Χ. (2001), *Κινούμενα Τοπία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.